

Egy csikk búcsúszavai

Zelei Miklós hagyatékáról, posztumusz könyve kapcsán –

Filep Tamás Gusztáv, Gaszó L. Ferenc és Pethő Sándor beszélgetése¹

Gaszó L. Ferenc (GLF): Nagyon vártuk ezt a könyvet, azt hiszem, nemcsak mi hárman, akik hosszú évtizedeken keresztül közel álltunk Miklóshoz, hanem reményeink szerint a többi barát, tisztelő, sok olvasó is, akik előzetesen hírt kaptak róla. Én lélekben már előre készültem arra, hogy nehéz lesz olvasni, mert nagyon sűrűn beszélgetek Miklóssal. Ez tavaly október 28-a óta egyoldalú beszélgetéssé vált. Olvasva ennek a könyvnek az „epizódjait” – a műfaját a nálam avatottabb Filep Tamás Gusztáv talán precízebben tudná meghatározni –, olyan, mintha megszólalna, szólna hozzám időnként a szerző. Miklós hosszú időn keresztül gyűjtögette a könyv anyagát. Ez nem volt meglepetés: gyűjtögető életmódot folytató író volt. Aki ismerte, tudja, hogy állandóan kis cetlikkel járt, és ha egy jó szót, vagy akár egy hangulatot, bármit fölfedezett, ami megörökítésre érdemes, azonnal lejegyzetelte. Filep Tamás Gusztáv, a szöveg társgondozója sokkal többet tud nálam a könyv keletkezési körülményeiről.

Filep Tamás Gusztáv (FTG): Keveredik az idő bennem, az utolsó pár év mintha korábbi évtizedekkel folyna egybe. Nem tudom, öt, hat, hét évvel ezelőtt, vagy még régebben olvastam-e először ennek a könyvnek az első szövegeit. Miklós a nagy járvány kezdetéig nagyjából folyamatosan mutatta, küldte a könyv elkészült darabjait, sőt kérésére az első szerkezetét is én alakítottam ki. Rendkívül tudatosan épített kötetről van szó, ha ő maga az írások sorrendjéről nem is tudott dönteni, számos kapcsolódási pont képzelhető el az egyes szövegek, szövegcsoporthoz között, én igyekeztem logikus ívet kialakítani, amit ő akkor el is fogadott. Bizonyos írásokat, szorosabban összetartozó vagy blokkba szerkeszthető, hasonló szövegtípusokat, hatot-hetet, amikor összeértek, folyamatosan közölt is a *Forrásban*. Kezdetől fogva tudta, hogy ebből olyan novelláskötet lesz, különböző sajtóműfajokat képviselő irodalmi szövegek, talán egyszerűsítve nevezhetném úgy, hogy tárcanovellák kötete – a tárcát irodalmi műfajnak tekintette, nemhiába származott abból a magyar novellisztika egyik vonulata a kiegyezés után –, ami tulajdonképpen párhuzamos kötete utolsó életében megjelent könyvének, regényének, a *Gyilkos időknek*. Ugyanazt az elembertelenedett világot ábrázolja benne. Nem volt még idő és alkalom, hogy végiggondoljam az ezekkel kapcsolatos élményeket, emlékeimet, de abban biztos vagyok, hogy ez a tudatosság nemcsak e könyveire

▼

¹ A Zelei Miklós *Egy csikk búcsúszavai* című könyvének bemutatóján a 2022. évi Könyvfesztivál keretében 2022. október 1-én, a Millenárison elhangzott beszélgetés szerkesztett és kiegészített szövege.

jellemző, hanem különösen az életművének erre a sajnos utolsónak bizonyult szakaszára is. Tudta, mikor lesz itt az ideje, hogy épp azt a drámát megírja, folyamatosan dolgozott a regényén, várta, mikor érik be az egyik, mikor a másik. A regényből egyébként korábban apró részleteket mutatott, nem tudom, a *Gyilkos idők* ezekből nőtt-e ki, ám valószínű, hogy igen. Mindenesetre tíz-tízegynéhány évvel ezelőtt a *Háry János köztársasága* című regénytervét dédelgette. Azt is tudta, mi az, amit a színdarabjai közül színpadra szán elsősorban vagy először, és mi az, amit mindenképpen meg akar jelentetni önálló kötetben. Ezt a *Situs inversus* kapcsán láttam közvetlenül; erről az Ady-drámájáról tudta, hogy könyv alakban kell megjelentetnie. Szerencsére aztán eljátszották színpadon is. Ezt a könyvet, az *Egy csikk búcsúszavait* tehát tudatosan, koncepciózusan építette föl, függetlenül attól, hogy kellett hozzá a korábbi vagy „útközben” szerzett egyéni élmények, amelyekből az egyes írások megszülettek. A műfajt meghatározni nem tudom pontosabban, számomra ez olyan – gyakran költői – tárcanovella-ciklus, amelyben nagyon érdekesen szemlélhető Miklós egyik jellegzetes vonása: legtöbbször a kisempíria, az adatkutató, a pontos adatfeljegyzés adja a szöveg alapját, és gyakran erre épül egy ezoterikus, akár hermetikusnak is nevezhető réteg: a kisempíria alapján összegyűjtött adatsor abszurd világba emelkedik. Pontosabban én inkább groteszknek nevezném ezt a világot. Eredeti jelentése szerint az abszurd, legalábbis stílusirányzatként, valamiképpen az értelmetlenséggel, valamiféle képtelenséggel függ össze. (A filozófiában, ahogy Camus-nél olvashatjuk, persze sokkal összetettebb, vagy inkább másértelműbb, de maradjunk most a saját pászmanákon.) Itt azonban olyan képtelenségről van szó, amely a valóságban megtörténik. Különböző, első pillantásra akár egymást kizárónak tetsző esztétikai-prózapoeitikaik sítók vannak itt összeépítve, akár kontaminálva.

Pethő Sándor (PS): Ez az utolsó kötet számomra bizonyos szempontból kísérleti jellegű. Nem az írói világkép változik, hanem az írói eszközök bővülnek. Itt ugyanis az író üzenetét nem pusztán a „főszöveg” közvetíti – hanem a hozzá kapcsolódó, közösségi médiában gyakori kommentek formájában megfogalmazott megjegyzések együttesen hordozzák. Ennek előképét én már *A kettézárt faluban* is látom, ahol 3–4 szövegréteg épül egymásra, jóllehet, a rétegek kontaminációja a kötet riportkönyv jellegénél fogva nem valósulhat meg. Az *Egy csikk búcsúszavai* szerintem jól elhelyezhető lesz az életműben. Annál több nehézségük lesz az irodalomtörténészeknek az életmű egészével. Kétségtelen, hogy itt is lesznek megbízható közép-európai támpontok Jaroslav Hašek-től Mrożeken át egészen Kalfkáiig visszamenően. De kétségtelenül lesznek nehézségek is.

Az egyik ilyen nehézség biztosan az lesz, hogy impozáns életműről van szó. Terjedelmi szempontból vitathatatlanul. Most nem tudok pontos számot mondani, de emlékeim szerint Miklósnak nagyjából húsz kötete jelent meg. Ez az életmű műfaji tekintetben is nagyon sokrétű: beletartoznak a riportkötetek, nem utol-

sősorban azok, amiket közösen csináltak, Feri, beletartoznak a saját riportjai, beletartoznak a versek. Nem köztudott, hogy Miklós verseskötettel jelentkezett először, 1980-ban. Az első kötetének Fodor András volt a címadó (pontosabban címváltoztató) keresztapja. A versek aztán később sem tűntek el az életműből, bár kétségtelen, hogy a súlypont másfelé tolódott. Aztán ott vannak a drámák, szám szerint tízegynéhány. És magától értetődően ide sorolandók az életmű gerincoszlopát jelentő rövidebb-hosszabb prózai művek is. Több disszertációnyi kutatási anyag a jövő irodalomtörténészei számára. Ráadásul ennek a terjedelmes életműnek van egy olyan sajátos közép-európai vonása is, mellyel az utókor irodalomtörténészei mindig nyögvenyelősen, többnyire politikai preferenciáik szerint tájékozódva szoktak számot vetni. Az irodalmi életművek az írók halála után többnyire ott ragadnak a könyvespolcokon. Közvetlen hatást – az elemzésükből élő, és ezzel tudományos kreditpontokat gyűjtő irodalomtörténészeketől eltekintve – legfeljebb azokra gyakorolnak, akik a könyveket leveszik a polcra, és persze el is olvassák. Ez azonban nyilván a legolvasottabb író esetében sem jelenti azt, hogy könyvei bármilyen közösség sorsát mélyrehatóan átformálhatnák. Miklós életművéhez viszont hozzátartozik a Szelmenc-történet is. Talán nem mindenki tudja: létezik egy aprócska felvidéki falu, Szelmenc, ami az első világháború utáni határváltozások eredményeként egyszer csak két falu lesz: Kis- és Nagyszelmenc. A ház az egyik, a pajta a másik országban. Közte három embernyi magas szögesdrót. A Dél-Felvidék és Kárpátalja visszacsatolásakor mindkettő Magyarországhoz kerül, a második világháború után az egyik Csehszlovákiához, a másik a Szovjetunióhoz. A valamikori községnek épp a főutcáját vágja ketté a határ. A ház az egyik, a pajta a másik országban. Közben három embernyi magas szögesdrót. A Dél-Felvidék és Kárpátalja visszacsatolásakor mindkettő Magyarországhoz kerül, a második világháború után az egyik Csehszlovákiához, a másik a Szovjetunióhoz. Ezeknek az államoknak a széthullása után pedig Szlovákiához, illetve Ukrajnához. Miklós több évtizeden át dolgozott a két falurész egyesítésén. Utazott, interjúkat készített, forrásokat kutatott fel, fáradhatatlanul szervezett, levelezett. *A kettézárt falu* című, több kiadásban megjelent könyve ennek a dokumentuma, de a *Zoltán újratemetve* című, külföldön is szép sikert aratott drámája is ebből az élményből született. Végül több évtizednyi munkával az Egyesült Államok Kongresszusáig is eljutott az ügy, és a két falurész ma, ha nincs is egy országban, legalább átjárható. Úgy tudom, Miklós budapesti búcsúztatásának órájában mindkét Szelmencen megszólalt a harang. Ez a szép gesztus egy igazi közép-európai történet záróakkordja. Olyan történeté, melyben az író vállalja azt a feladatot magára, és – legalábbis ebben az esetben – viszi sikerre, mely boldogabb korokban és régiókban a politikusok dolga lenne. Tehát itt olyan komplex életmű formálódott ki, amely lekérdzkezik a könyvespolcra, és – a Szelmenc-könyvvel mindenképpen – kiköveteli a maga kicsinyke, de létező helyét a közép-európai lokális történelemben is. Ezek nagyobb

részben terjedelmi szempontok. Még nem beszéltünk arról, hogy Miklós virtuóz módon zsonglörködött a műfajokkal. A drámákat, a riportkönyveket és a versesköteteket kivéve talán nincs is olyan darabja az életművének, amelyet fenntartások nélkül le tudnánk írni a hagyományos poétikai kategóriákkal. A műfajok oszcillálnak, olykor összeolvadnak.

Miből is áll egy hosszabb lélegzetű Zelei-próza? Ahogy Tamás mondta, tárca-novellák sorozatából. Miből áll a novella? Többnyire egy tényből vagy aprócska történetből, olykor egy jelentéktelen, vagy egyenesen visszataszító – lásd a mostani kötet címadó novelláját – tárgy leírásából építkeznek. Vegyük a történetet, vegyük a tényt, vagy a tárgyat: járjuk körbe. Lássuk el egy, majd még egy, majd egy újabb jelzővel, írjuk körül határozókkal. Helyezzük kontextusba, találjuk ki a hátterét, történetét. Minden hozzáadott nyelvi, stilisztikai eszköz távolít az eredeti, szikár, önmagában lehet, hogy egyébként érdektelen ténytől, egyszerű történettől, ugyanakkor hozzásegít ahhoz, hogy az egyedi történet végül általános, többnyire keserű parabolaként fogalmazódjék az olvasóban újra. Még hozzá úgy, hogy a szöveg olykor egyenesen a prózavers formáját veszi fel.

Egy példa a mostani kötetből. A kiinduló tény: egy hiány rögzítése és egy ehhez látszólag nem kapcsolódó tárgy leírása. Király Istvánnak, a Rákosi- és Kádár-kor egyik irodalompolitikai nagyhatalmának naplójában az 1958. május 2-i bejegyzést a június 23-i naplójegyzet követi. A mindössze tizenegy sornyi Zelei-írás a folytonossági hiány érzékeléséből nő ki. A mélységesen rendszerhű Királynak nyilván még saját maga számára feljegyzendő mondanivalója sem volt Nagy Imre és társai kivégzéséről. 1958–1989: a bűnök kimondhatatlanságának kora – sugallja az író. De nem egyszerűen az. A másik kiindulópont ugyanis egy tárgy: a Király-napló egyik illusztrációja, az egy lábon álló, félgömb csészéjű alumínium hamutartó. Sokan vagyunk még itt a teremben, akik láttunk ilyet. Olyan típusú tárgy, melyet az, hogy visszataszító, soha nem fog műalkotássá emelni. A novella – esetleg prózavers? – a megnevezés hiányának és az önjogán gusztustalan tárgy jelenlétének jelentésrétegét kapcsolja össze: Miképpen a hamutartót foteltól fotelig, úgy húztuk magunkkal a kor összes mocskát. 1958–1989 így válik a bűnök kimondhatatlanságának minősített, azaz különösen visszataszító korává. Vegyük észre, hogy a hamutartó és a kötet címében szereplő csikk együtt egy újabb értelmezési dimenziót is megnyit az olvasó előtt.

GLF: Én úgy gondoltam, hogy idehozok egy pár idézetet. Mindenekelőtt Miklós fekete humora, másrészt abszurd-groteszk szemlélete jelzésére; valóban precízebb a groteszkhez való hasonlatosság. Két kis részlet a könyvből. Az egyik így szól: „[ö]vőjét akarta felelősen biztosítani az a több tízezer halott, aki a Por és Homu Kegyeleti Előtakarék Szövetkezet fiókjainál súlyos részletfizetési feltételeket vállalva, előre, még életében kiegyenlítette örök világosságának számláit.” Ez annyira zeleis, ugye? A másik a kommentek egyike. Ezek a kommentek,

ahogy Sanyi említette, valójában Zelei-szövegek, a kommentet mint a közösségi médiából átvett új formát használja ki, egy kicsit karikírozva azt. Ezek a kommentek a mindenhez is értésnek a birodalma, meg néha a szavak, téveszmék tárháza. Az egyik kommentelő „nagy-lajos” – így, kisbetűvel és egybeírva –, valójában a *Kiskunhalom* Nagy Lajosa. Íme a szöveg: „Tessék enni, mondják a sunyi hozzátartozók. Teli hassal érkezni a másvilágra megnyugtatóbb, mint éhesen. Csak ne zsírosat! Valaki közvetlenül a halála előtt megevett egy csülköt egy egész bucival és hullamerev állapotban még hízott egy kilót.” Ha valakinek van füle, feje ehhez a fajta humorhoz, akkor azt mondja, hogy ezek a szövegtörödékek is jelzik, hogy az abszurdnak, fekete humornak a csúcsteljesítményei. Ha nincs hozzá érzékeny „vevőkészülék”, akkor sajnos ez olyan, mint amikor valaki botfülűen ül be egy koncertre, és azt mondja, hogy nagyon jók a hegedűsök, de nem tudom igazán megítélni. Ám még akkor is érdemes a Zelei-szövegeket olvasni, mert ez a kötet is hallatlan sokrétű, sokszínű. Bár ez a könyv évek gyűjtőmunkájának az eredménye, valahol mégis érződik rajta, hogy búcsúkönyv. Egyrészt Miklós búcsúzik olyan szeretteitől, mint Csajka Gábor Cyprian, a nagyszerű költő, aki nagyon fiatalon halt meg, váratlanul, vagy Kara Tünde, akiről Pethő Sanyival ketten írtak egy fantasztikus monodramát, a *Karkithemiát*. Ez a dráma Kara Tünde művészno szenvedéstörténete, aki még életében eljátszhatta. Pethő Sanyi, arra kérlek, elevenítsük fel a közös műveteket, hogy Miklós drámáit is behozzuk a képbe.

PS: Ez hosszú folyamat volt. Egy ideje már készültünk arra, hogy együtt is csinálunk valamit, aztán ahogy ez már lenni szokott, húzódott-halasztódott a dolog, hol egyikünk, hol a másikunk nem ért rá. Egyszer csak Miklós felhívott telefonon, ez gyakran előfordult, hetente többször is, és – mint majdnem mindig – így kezdte: „Na, az van, hogy...” És elmondta, hogy van Békéscsabán egy kitűnő színészno, Kara Tünde, aki egy súlyos és ritka rákbetegségből épült fel... Jó – kérdeztem –, de ebből mi következik? Hát, hogy ezt kellene megírni. Ez így már konkrét feladat volt, és én is megláttam a kihívást benne. A rákbetegséget – gondoljunk Susan Sontag esszéjére, *A betegség mint metaforára* – számos tabu, elhárítás, olykor egyenesen szégyenkezés fonja körül. Kivételes lehetőség, hogy valaki hajlandó kendőzetlenül beszélni idegeneknek róla. Pláne, hogy képes és hajlandó színházban is eljátszani. A következő állomás az volt, hogy Miklós hosszan-hosszan interjúzott Kara Tündével, lejárt Békéscsabára, és ebből összejött körülbelül 80–100 oldalnyi interjúanyag. Nagyon érzékeny, sok személyes vonatkozást tartalmazó szöveg volt, tele a betegségből adódó kiszolgáltatottság másoknál többnyire szemérmesen elhallgatott történéseivel. Szomorú, hogy Miklós, mikor maga is átesett ugyanazon a kezeléseken, másfél évvel Tünde halála után, pontról pontra megerősítette az elbeszélés hitelességét. Gyakorlatilag ebből az interjúból dolgoztunk. Tünde elképesztően erős és bátor volt; semmiben nem kötötte meg a kezünket, ugyanak-

kor mindenben készségesen segített. Ez különösképpen irántam volt nagy bizalom az ő részéről, mivel én akkor még sem személyesen, sem színpadról nem ismertem őt. Meghatározott napirend szerint dolgoztunk, naponta 8–9, olykor több órán át, aztán külön-külön átnéztük a szöveget, és hoztuk másnapra a javaslatainkat. Így a hosszú előkészítő szakasz után a szöveg első változatával viszonylag gyorsan el is készültünk. Közben történt egy apró közjáték, amikor Miklós mondta, hogy megint megy le Békéscsabára, nem mennék-e vele, hogy megismerjem Tündét. Azt mondtam, nem. Úgy éreztem, hogy a készülő történetnek megvan a maga öntörvényű világa, a személyes kapcsolat ezt csak összekuszálná, úgyhogy kerüljön előbb pont a megírt történet végére, utána jöhet a valóság. Mindketten elfogadták. Így történt, hogy nekem a kézirat leadása és az olvasópróba között kezdődött a barátságom Tücsivel és a párjával. 2015 tavaszán megvolt a bemutató, színházi szempontból szép siker volt, hosszú-hosszú álló taps a végén. Emberileg ritka, katartikus élmény. Tücsit ismerték és szerették a városban, a betegségéről viszont semmit sem tudtak, ezért a nézők személyes élményként élték meg a színpadon zajló önboncolást. Aztán a bemutató után néhány héttel Tünde egy felújító próbán rosszul lett, hosszú ideig kómában volt, onnan még visszahozták az orvosok, de színpadra már soha többé nem léphetett. Négy évvel később, 2019 szeptemberében Miklóssal együtt mentünk a temetésére. Visszafelé leültünk egy kávéra Szentendrén a szokott helyünkön, ironizáltunk a gyász sajátos képmutatásán, mert hol is helyénvalóbb az irónia, mint egy gyönyörű, meleg őszi napon, a halál kézzelfogható jelenlétében? Nem tudom, hogy Miklós tudott-e már akkor a betegségről. Nekem fogalmam sem volt róla. Két év és majdnem napra három hét közös időnk volt hátra. Úgy sejtem, még ő sem tudta. De valószínűleg akkor is ironizáltunk volna, ha történetesen mindketten tudjuk. Elképesztő érzéke volt a fekete humorhoz. Röviden ez a történet.

FTG: Mindjárt elmondom, miben látom én ennek a „fekete humornak”, legalábbis az utolsó évtizedben megnyilatkozó formájának az eredetét, de előtte még két mondatban azt is, mert máshol nem lesz rá módom, hacsak memoárt nem írok, hogy mi Miklóssal könyveket is szerkesztettünk, így a *Pro Minoritate* sorozat tíz kötetét, más szerzők, többek között halottak könyveit, és két–háromezer oldalt is összeolvastunk. Volt, hogy hónapokig mindennap ott ültünk a dolgozószobájában, olvastunk, javítottunk, jegyzeteltünk, ő főzött valamit ebédre, rendszerint a tojás különböző változatait ettük... Ezt annak igazolására említem, hogy Miklósban, bár ez sokakat meglephet, volt egyfajta roppant, bár fortyogó alázat is a mások szövegeivel való bánásmódban. Amit talán a legfontosabbnak tartott ezekből a könyvekből, a státustörvényt kiöltő és kiharcoló Lőrincz Csaba életművének az összegyűjtése. Vaskos kötet lett belőle, a szerteágazó tematikájú írásokhoz illő főcímet Miklós találta meg: *A Mérték*. (Az alcím: *Egybegyűjtött írások tőle és róla*.) 2010-ben jelent meg, két évvel Csaba halála után.

Ő azt a fajta nemzetpolitikát tartotta helyesnek utólag is, amelyet Csaba képviselt, s ami nem azonos a ma hivatalos nemzetpolitikával, úgyhogy szívügye is volt ez a könyv. Megjelenése idején nem sejtettük, hogy ezen a területen lesz egy sajátos fordulat. Ezzel is összefügghet az ő fekete humora. Én 1993-ban ismerem meg jobban, nem tudom, azelőtt mennyire volt éles az iróniája, voltak-e cinikus megjegyzései (gondolom, igen), de hát az ő és mások könyveinek szerkesztése közben elég markánsan kiütkezött a véleménye, amely aztán részben az enyém is lett: ez a társadalom nagyon rossz mentális állapotban van. Rosszabb állapotban, mint a diktatúra idején. Ezen nyilván azt értette, hogy 1989 után nem azok az érzületek uralták el a politikai, illetve a közéletet, amelyek a diktatúra elleni fellépésre készítettek minket. Nagyon fontosnak tartotta annak a tudatosítását, hogyan él máig ennek a diktatúrának a szellemi-erkölcsi öröksége akár a diktatúra lebontóiban is. Ezt ő írásaiban sem titkolta, száz példát idézhetnénk erre a könyveiből. Most egy dokumentálatlan esetét említeném ennek: az egyik könyvhöz tanulmányt kellett íratnunk egy neves büntetőjogással. A tanulmány elkészült, kitűnő lett, kifizettettük a kiadóval. Csak aztán rájöttünk, hogy a szöveg nagy arányban szó szerint azonos a szerző egy másik, már megjelent tanulmányával. Akkor Miklós fölcsattant: „Ez lesz a konzervatív-keresztény-nemzeti középosztály?!”

S hadd térjek vissza egy megjegyzés erejéig *A kettézárt falura*, amelynek első kiadásait én szerkesztettem. (A könyv különben németül is megjelent, ukránul még szép, hogy nem. A német kiadás adatai: *Das halbgeschlossene Dorf*. Übersetzung: Schäfer Tibor. Titelblatt foto: Heltai Csaba. Gabriele Schäfer Verlag, 2009. Ezt azért említem, mert a könyv, amikor utoljára néztem, nem szerepelt az OSZK katalógusában.) Az utalás egyszerre érinti Miklós „igazságértelmezését” és munkamódszertanát. Sándor utalt a mű különböző rétegeire; a törzsanyag szelmenciek vallomása; riportok, pontosabban interjúk, amelyekből az író kérdéseinek kiiktatásával szerkesztődött élettörténet. Az egyik, körülbelül egyíves, különben pazar szöveg a maga történelmi utalásaival gyanút keltett bennem. Míg javítottuk, véglegesítettük, vagy három megjegyzést tettem ezekre a történelmi vonatkozásokra, körülbelül ekként: „Ez nem lehetett így, ezért meg ezért”, „ez a valóságban biztosan nem így történt”, „gyanús nekem ez az állítás”. Egy szociográfiában szereplő vallomások állításait elvben éppúgy nem kell készpénznek venni, mint ahogy a történettudomány sem azért használja föl az egodokumentumokat, hogy tényeket, hanem emberi viszonyokat, motivációkat emeljen ki belőlük. A hitelesség kérdése Miklós számára fontos volt, a könyv szerkezete viszont nem tette lehetővé, hogy például jegyzetben elhatárolódjon egy-egy interjúalanyától. Így a harmadik vagy a negyedik megjegyzésem, és ha jól emlékszem, saját rövid és föjtött káromkodása után egyszer csak kijelölte az egész kerek, 20 flekkes interjút, és lenyomta a delete gombot: az egész interjút megsemmisítette.

GLF: Miklós a rendszerváltást hihetetlenül komolyan vette; nem találkoztam emberrel, aki annyira komolyan vette volna önmagára nézve, hogy ez most egy olyan sorsforduló az életünkben, amely természetesen történelmi esemény, hogy ehhez kell igazítani az erkölcsi tartásunkat. A *Kortárs*nál megjelent egy műhelyeszeszéje, amiben ezt írja a rendszerváltásról: „Ellentmondani e hangorkánban: nem vagyok senki. El akarom veszíteni magamat. Minden reggel arra akarok ébredni, hogy nem vagyok senki. Hogy elvesztem. Ez kell ahhoz, hogy írni tudjon az ember? A tiszta laphoz?” Így teszi fel a kérdést, mintegy üzenve másoknak is, hogy emberek, gondoljátok végig, egy ilyen történelmi sorsfordulat után is azt akarjátok, hogy úgy menjen tovább az élet, mintha mi sem történt volna? Ő megalkuvásmentesen élte az életét, azt talán túlzás volna mondani, hogy az önsorsrontásig, de mindenesetre a karrierlehetőségek kihasználásának a teljes körű figyelmen kívül hagyásával. Mondok egy példát! Miklósnak voltak performanszai, s a posztumusz kötet ebből is tartalmaz két nagyon érdekeset. Pár percre a lakásuktól kivettek egy óriásplakátot, mosószer- vagy gyógyszerreklámot, amely ma nagyon divatos, mert ott a pénz, és egyszer csak megjelent Vámos Miklós „így olvasok én” pózban elfekve háromemberrnyi méretben a plakáton. Az azóta tönkrement Alexandra könyvesbolthálózat új boltját hirdette, természetesen hoci-nesze alapon, mert az Alexandra cserébe agyonpromózta őt. Félreértés ne essék, ez nem érinti azt, hogy Vámos Miklósnak hol van a helye a magyar irodalomban. Arról sincs szó, hogy savanyú lett volna a szőlő, tehát Miklós kvázi elirigyelte volna Vámos sikerességét, mégis protestált, és nemcsak a maga, hanem általában az íróársadalom nevében. Levetkőzött egy kis gatyára (ez 2006-ban történt), odaállt a Vámos Miklós-féle plakát mellé, és a mellére ráíratta:

*Én is szeretnék olvasni.
Én is szeretnék látszani.
Én is szeretnék vanni.*

*Zelei Miklós
15 kötetes magyar író*

Tehát ez is hozzátartozik a személyiségéhez, és a munkásságához, a most már lezárt életművéhez is.

Abból az alázatból, amiről Tamás beszélt, hihetetlen pontosság is fakadt. Ebben az új könyvében például definíciószerű meghatározások vannak, nagyon-nagyon mély gondolatokkal, mindannyiunk számára nagyon fontos kérdésekről, olyan kérdésekről, mint például a kollektív bűnösség. Azt írja egy ilyen kommentbe foglalva – itt „bagoly” a kommentelő: „Kollektív bűnösség? Engesztelődés. Ez a kulcsszó. Ez a legfontosabb az emlékezetben. Az engesztelődés nélküli emlékezet:

fel nem dolgozott gyász. A lelkiismeret helyett a lelkiismeret-furdalásra épít, alapja a megszégyenítés: úgy emlékeztet, hogy az valakinek a szégyene legyen. Ami semmi jóra nem visz. A haragtartás bűn. Hogy »békévé old-e az emlékezés«, az nem a tett súlyától függ, hanem attól, hogy komplexusosan emlékeznek-e rá. A komplexusokban szerintem a végtelen az érzelmek felezési ideje. Nem múlik az idő.”

FTG: Én az előbb időtakarékoságból nem említettem a kommenteket; tény, hogy ez nagyon érdekes kísérlet, és remélem, egy fölkészült műelemző ennek a végére fog járni: azok a kommentek nagyon gyakran magyartalanok, stilisztikailag, helyesírásilag nagyon rosszul megformált, nemegyszer igen buta szövegek, más „kommentelők” által továbbgörgetett, még nagyobb hülyeséggé váló, eleve rossz gondolatok; Miklós azt a szerencsétlenséget tükrözteti velük, amit előbb a sajtószabadság, aztán az internetforradalom a nemzetre és a nemzedékünkre rászabadított. Ugyanakkor el vannak helyezve bennük az ő legfontosabb felismerései. A szelekció nehéz olvasói feladat; én többnyire tudom, mit tartott a sajátjának, mit gondolt halálosan komolyan, hiszen nagyon sokat beszéltem vele ezekről, még mielőtt bekerültek volna a kommentekbe. Úgy rémlik – de ez csak benyomás, konkrét példát most nem tudok idézni a több évtizedes párbeszédünkből –, hogy volt, ami előttem született meg, előttem mondta ki először. Egyébként határozottan élt benne az összetettebb, „absztraktabb” irodalmi szöveg igénye. Egyszer szóba került köztünk egyik írónk jó, csak éppen sima vagy „szimpla”, lineáris, talán „lírai elbeszélő” jellegűnek nevezhető elbeszélése. Nekem tetszett, ő azt mondta: ez nagyon egyszerű, túl egyszerű próza. Nos, kíváncsi vagyok, hogyan tudja kibontani az olvasó ebből a kommenttömegből az ő valódi üzenetét. Egy kicsit rejtvénytyszerűvé tette ezzel ezt a könyvet, talán azt akarta bizonyítani, bármilyen sok bölcsesség hangozhat is el közös dolgainkban, ezek belesüllyednek a tenger ostobaságba.

PS: Két dologhoz kapcsolódnék abból, amit mondtatok; az egyik az abszurd látásmód, a másik pedig a valóság iránti alázat. Egy további szemponttal egészíteném ki ezeket. Azt hiszem, a jól-rosszul írogató értelmiségiből úgy születik meg a jelentős író, hogy valamelyik életkora rögzül benne. Ez a látásmód lesz az írói optikája, ez az attitűd strukturálja az üzenetét. Miklósban egy fiatal, tizenéves gyerek kíváncsisága fixálódott. Elképesztően kíváncsi volt mindenre, ahogy Feri mondta is, mindent lejegyzetelt. Papírfecnije és kattogtatható, ipartörténeti értékű golyóstolla nélkül az utcára sem igen lépett ki.

Több írói témája volt. Az egyik a gyerekként megélt Rákosi-kor, a másik az élete jelentős hányadát meghatározó kádári időszak, és nem utolsósorban az annak reflexeit továbbörökítő posztkommunista korszak. Ez utóbbi tekintetben szinte páratlan az életműve; kevés olyan író van, aki nála többet tudott a politikai rendszer változása ellenére is velünk élő, bőrünkbe égett és körmünk alá feketedett szocializmus megnyomorító társadalmi, lélektani hatásairól. Pátosz nélkül, analitikusan és halálosan komolyan vett humorral viszonyult az őt körülvevő mindenkori

világhoz. Egy rövid példa a végletekig fejlesztett elemzőképességére: a ravatalon fekvő apa leírása ebben a kötetben. Elképesztően aprólékos leírás. Nyakkendő, fehér ing. Mert – írja – úgy illendő, hogy rendezetten induljunk a mennyországba. Vagy jussunk a pokolba. Grotoszt? Persze. A Zelei-prózában nem mosolygunk, nem kuncogunk, nem vihogunk, és nem is nevetünk, hanem röhögünk. Nem azért, mert annyira jó kedvünk támad tőle. Hanem azért, mert úgy érezzük, hogy az ilyenfajta érzelmeknek ez a legtöbb izmot megmozgató, garatból jövő formája az, ami leginkább alkalmas arra, hogy végre kiköpjük azt a valamit, ami a torkunkat, vagy még inkább a lelkünket irritálja. Miklós írói látásmódját tekintve mélységesen és vállaltan közép-európai volt. Abban az értelemben, ahogyan Lőrincz Csaba, és – ezek Szöcs Géza emlékező szavai – nemzedéke „legjobb jogász koponyája”, a szintén kisebbségi ügyekben dolgozó Bíró Gáspár.

Mindezzel együtt számomra van az életműnek egy kifejezetten szürrealisztikus, már-már chagalli mitológiát tartalmazó vonulata is. Tamás említette a *Situs inversus* című Ady-darabot. A Zelei-drámák többnyire ledobják magukról a hagyományos dramaturgia kötőfékjét. A cselekmény nem jól felépített konfliktusokon át halad a megoldás felé, sokkal inkább egy bizonyos szituációt jár körbe. Mi történt volna, ha Ady Endre nem hal meg 1919 januárjában Budapesten, hanem a trianoni határok kijelölése után Romániában ragad? Pazar dramaturgiai ötlet, főként, hogy az összes szerepet egyetlen színész játssza. Zárójelben tegyük hozzá, hogy ez az írói megoldás maga is fricska. Abból adódik, hogy Miklósnak az egyik darabja bemutatásával azért akadtak nehézségei, mert a színház szerint a pénzsűke világhoz képest túl sok szereplőre írta. Természetesen tudjuk, hogy az alaphelyzet fikatív. A költőnek ahhoz, hogy a hatvanas-hetvenes évek Romániájában szocialista üzemi lapnál dolgozzon, nagyjából százévesnek kellene lennie. De ha elfogadjuk az abszurdot, egyszerre a valóságos világban vagyunk. A létező szocializmus, sőt posztoszocializmus Romániájában és Magyarországon. Beszervezések, üzemi mozgósítások, útlevelnehézségek, az ítéseket az odaítélt díj összegéből utólag le- és kifizető díjazottak korában, ahol Babits szörcsögő gégemikrofonhangon szponzorokat keres a *Nyugat* online kiadása számára. A történet átmetszi a kronológiai határokat: egyszerre szól Közép-Európa történelméről és Magyarország egykori és mostani állapotáról. Nem felemelő kép, mint ahogyan az *Egy csikk búcsúszavai* tárcanovelláiból kirajzolódó világ sem az.

FTG: Szeretnék fölolvasni négy-öt sort a kötetből, egy kicsit azért is, hogy érzékeltessem, hogyan születik, milyen áttételeken át jön létre egy szöveg, mi a konnotációja. Kedves íróm Gáli József, akit nagyon kevesen ismernek; mindenki olvasta ugyan legalább a fordításait, de nemigen jegyzik meg a nevét. Például Hermann Hesse *Narziss és Goldmundját* fordította, Kafka-novellákat, Schillert, Heinrich Böllt. 1956 után és miatt ő volt az egyetlen magyar író, akit halálra ítélték. Előtte már a nácik is meg akarták ölni, el is vitték a családjával együtt

Auschwitzba, ahol először az ortodox lengyel fürdőszolgák akarták agyonverni, mert katolikus lévén, nem volt körülméltve; báró Apor Vilmos püspök volt a keresztapja, akit aztán a szovjetek megöltek. (A lágerbeli történetet *Farkaskutyák* című novellájában írta le, Apornak pedig *A püspök madarai* címűben állított szerintem maradandó emléket.) 1944-ben történt vele ez, 1957-ben pedig halálra ítélték (később nemzetközi tiltakozásra az ítéletet 15 évre változtatták). 1968-ban megállt a szíve, Németországban műtötték, utóbb Heinrich Böll segítségével jutott ki a műtét utáni ellenőrzésekre. Azon kevés író közé tartozik az '56 miatt elítéltek közül, lehet, ő az egyetlen, aki szinte nem is kerülhetett vissza a nyilvánosságba; egy meseszerű, látszólag gyermekeknek írt darabját bemutatták, sőt tévéjátékot is készítettek belőle, volt, amit beharangoztak, de aztán leállították, szerződéseket kötöttek vele filmre, színpadi bemutatóra, de aztán semmiből semmi nem lett, szabadulásától haláláig nem jelenhetett meg saját könyve, csak a fordításai. Az Írószövetség október 23-án azokról az írókról szokott megemlékezni, akiknek emléktáblája van, azokról hallunk az '56-osok közül, akik még élnek (esetleg leszámoltak tartják fenn emléküket). Egyszer szóltam emiatt az akkori elnökség két tagjának, Kiss Gy. Csabának és Iancu Laurának, ők mellém álltak, így rendezhettünk egy Gáli-emlékestet az Írószövetségben. Én beszéltem ott háromnegyed órát, Miklós pedig a végén fölolvastott öt sort; ő kapta a nagy tapsot, méltán. Ez az írása így hangzik (címe azonos egy Gáli-darab címváltozatával):

DALIÁS IDŐK
Gáli József emlékére

- *Hol vagyunk?*
- *Psz! Még Magyarországon.*
- *És az ott?*
- *Az ott már Magyarország.*
- *Hála Istennek!*

Ez a kötet záródarabja.

PS: Sokat gondolkodtam azon, hogy milyen idézetet hozzak, hogy mégse az enyém, hanem a szerzőé legyen az utolsó szó. Persze sok idézhető Zelei-mondat van akár csak ebben az egy kötetben is. Olyat választottam, ami számomra bizonyos értelemben bekeretezi ezt az immár lezárult életművet. Sokat beszéltünk groteszkről, abszurdról, fekete humorról, keserű és tragikus közép-európai történelmi tapasztalatról. Ehhez képest talán furcsa, ha azt mondom, hogy Miklós nem volt keserű vagy kiábrándult ember. Ellenkezőleg: minden rossz tapasztalata ellenére is – manapság már-már atavisztikusnak tűnő módon – optimista volt. Nemcsak emberként, íróként is. Hitt abban, hogy az az irgalmatlanul súlyos közép-európai

történelmi teher, amelyet sokgenerációs tapasztalataink alapján gyakran ledobhatatlannak hiszünk, valahogy mégis elhordozható. Az idézet a Gázsó Feri könyvéhez írott előszóából való. „Aktivizálni kell az öngyógyító képességeinket. Kigyógyulni a múltból, kibeszélni a rossz emlékeket. Elmondani a jókat. A jót.” Azt hiszem, a szó betű szerinti, fizikai értelmében is ez volt Miklós utolsó írása. Számomra jelképes, hogy az utolsó leírt szava az, hogy „jó”.

GLF: Ehhez most már csak annyit, hogy igen, sokan a Zelei-életműről úgy nyilatkoznak, hogy nagyon mély, nagyon tartalmas, rendkívül jó irodalom, de a színei komorak, sötétek. Mintha pesszimista ember lenne, és ezt a pesszimista attitűdöt adná át rendkívül szuggesztív módon a műveiben. Én ezt nagyon sok példával tudnám cáfolni, de csak egyet idéznék, azt, amelyiket a kiadó nagyon jó szemmel választotta ki fülszövegnek.

Halálpróba a címe. „Aranyásó leszek. A bankok pánccéltermeiből kiásom az aranyat és visszaöntöm a patakokba, folyókba, folyamokba, mély bányák tárnaiba az aranyrögöket visszabányászom, a visszacsákány nyelét markolom, a fényes szennet a szénfalba visszajövesztem, a gyémántokat a feneketlen mélybe, sajogjanak földanya méhében.

Vissza az élet darabjait a lelkébe, a testébe. A sok össze nem illő darab helyét napkeltéig megtalálni.

Mindent a földnek visszaadjak.

Lélegezzen, forogjon.”